

З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП

Наумов С. О.

Наумов С. О. З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП. У статті досліджується організаційний статус Української соціал-демократичної спілки та її стосунки з Російською соціал-демократичною робітничою партією. На основі документів «Спілки» та імперських правоохоронних органів доводиться, що вона ніколи не мала самостійного статусу, фактично була обласним підрозділом РСДРП і не може вважатися українською політичною організацією.

Ключові слова: «Спілка», соціал-демократія, РСДРП, політична партія.

Наумов С. А. Из истории одного симбиоза: организационные отношения «Спилки» и РСДРП. В статье исследуется организационный статус Украинского социал-демократического союза и его отношения с Российской социал-демократической рабочей партией. На основе документов «Спилки» и имперских правоохранительных органов доказывается, что она никогда не имела самостоятельного статуса, фактически была областным подразделением РСДРП и не может считаться украинской политической организацией.

Ключевые слова: «Спилка», социал-демократия, РСДРП, политическая партия.

Naumov S. O. From the History of one Symbiosis: Organizational Relations Between «The Union» (Spilka) and RSDRP. The article analyzes organizational status of Ukrainian Social Democratic Union and its relations with Russian Social Democratic Working Party. It is argued that «The Union» (Spilka) has never had an independent status and in fact there are no reasons to consider it as a Ukrainian political organization. This conclusion was made through analysis of documents of «The Union» and imperial law enforcing bodies.

Key words: «The Union» (Spilka), social democracy, RSDRP, political party.

Однією з нерозв'язних проблем сучасної історіографії українського націєтворення початку ХХ ст. є питання про Українську соціал-демократичну спілку, або просто «Спілку», точніше, про її організаційний статус, ідеологію, місце в національному русі. Нерозв'язною вона залишається не тільки і, на думку автора, не стільки через дійсну складність такого дослідження, скільки тому, що ніхто по-справжньому за цю справу ще не брався.

З'ясування причин такого становища – не предмет цієї статті, але зрозуміло, що в кінцевому підсумку вони криються в загальному стані вітчизняної історичної науки, її пріоритетах і правилах поведінки її суб'єктів. «Спілка» – явище для нинішніх істориків здебільшого неоднозначне, незрозуміле, важко вловиме, її складно віднести як до українського, так і до іншого політичного табору. Тому для потенційного дослідника її історії перспективи здебільшого неясні, за винятком хіба що однієї – проблем у нього напевне буде вдосталь.

Не дивно, що навіть у змістовній монографії В.Головченка, присвяченій процесу «зародження, оформлення і подальшої еволюції української соціал-демократії в Російській імперії до 1914 р.» [1, с. 2], «Спілці» відведена своєрідна роль: з одного боку, вона фігурує в тексті, отже, розглядається як явище «української соціал-демократії»; з іншого ж – матеріал про неї фрагментарний і принагідний, спеціально їй не присвячено жодного підрозділу книги. Свого часу до проблеми «Спілки» звертався автор цієї статті [5], але підняті тоді питання не викликали жодного резонансу.

Як наслідок, склалася парадоксальна ситуація, коли найбільш плідним хронологічним відрізком у вивченні історії «Спілки» залишається радянський період. У 20-х рр. ХХ ст. побачили світ кілька напівмемуарних публікацій про цю організацію, серед яких була навіть одна книга [4; 6; та ін.]. Написана колишнім керівним діячем «Спілки» А. Рішем, вона не може претендувати на означення «наукова монографія», але й досі залишається по суті єдиним змістовним (хоч і не у всьому достовірним) джерелом інформації про «Спілку». Згодом, у 1960-1980-х рр., про неї час від часу згадували тогочасні «метри історико-партійної науки», але у звичному лайливому тоні [11].

Що стосується літератури діаспори, то в ній «Спілці» приділялась певна увага, але майже виключно в контексті її розкольницької, антиукраїнської діяльності [2; 8; та ін.]. Окремі спроби творців «Спілки» захистити її репутацію [4] не знайшли підтримки, швидше навпаки, посилили нападки на неї.

У цьому зв'язку постає питання: як трапилося, що в сучасних наукових і навчальних виданнях «Спілка» доволі впевнено посідає місце на лівому фланзі українського національного руху, причому подекуди її «загальноукраїнська» платформа, як більш перспективна і демократична, протиставляється «вузьконаціональній» концепції РУП-УСДРП. На нашу думку, творцями (можливо, мимовільними) цього міфу є нинішні автори великоформатних праць (узагальнюючих видань, підручників). Спеціально не займаючись (і не цікавлячись) цією проблемою (а нерідко і проблематикою національного руху взагалі), вони мусять відвести «Спілці» певну нішу в суспільному русі. За такої ситуації вирішальне значення, очевидно, мають аргументи, які для нефахівців виглядають незаперечними: походження (з Революційної

української партії) і назва («Українська» і «Спілка» – останнє навіть у російськомовному варіанті).

Автор цієї статті вбачав свою мету в деконструкції одного з ключових для з'ясування дійсної ролі «Спілки» аспектів її історії: її організаційного статусу та взаємин з РСДРП. Джерелами для висновків слугували насамперед документи «Спілки» і РСДРП (статути, інструктивні листи, звітна документація тощо), а також жандармські матеріали про їхню діяльність.

Варто нагадати, що створенню «Спілки» передував розкол у керівництві Революційної української партії на так званому «невідбутому» (за термінологією тогочасної і пізнішої партійної літератури) з'їзді у грудні 1904 р. Його витоки пов'язані з процесом становлення і самовизначення РУП, який у ідеологічному плані супроводжувався все більшим полівінням, що зрештою призвело до переходу на соціал-демократичну платформу. У свою чергу, це висувало на порядок денний питання про доцільність існування окремої, національної партії, оскільки доктрина пролетарського інтернаціоналізму, з якою нерозривно пов'язане марксистське вчення, її заперечувала. Вагання з цього приводу стимулювала й ситуація в суспільному житті і політичному русі Росії: очікування революційного вибуху, необхідність консолідації зорієнтованих на нього політичних сил, слабкість РУП, особливо у порівнянні з більш потужною загальноросійською РСДРП.

Впродовж 1904 р. думка про необхідність об'єднання з РСДРП міцно вкоренилася серед частини керівництва РУП, головним чином членів Закордонного комітету, базованого у Львові. Ще раз підкреслимо, що вона об'єктивно відображала реальну ситуацію в партії, пов'язану з амбівалентністю її статусу й ідеології: як складова революційного, зокрема, соціал-демократичного руху, вона тяжіла до об'єднання з іншими його компонентами, а як представник національного руху, не могла не прагнути до організаційної окремішності, дистанціювання від інонаціональних об'єднань. Проте не варто недооцінювати й суб'єктивного чинника, а саме цілеспрямованої діяльності з боку РСДРП, яка всіляко підтримувала «інтеграційні» настрої. Контакти між Закордонним комітетом РУП і представниками ЦК РСДРП мали місце вже навесні 1904 р. і після того практично не припинялися [1, с. 47].

Нині важко визначити справжню роль РСДРП у розколі РУП і створенні «Спілки»: чи була вона аж настільки визначальною, щоб говорити про «Спілку» як «проект РСДРП» (як це нерідко подавалось у виданнях РУП-УСДРП), чи йшлося про звичайні «робочі» контакти. Але важливо зафіксувати принаймні два принципові моменти: розкол РУП відбувся за безпосередньої причетності РСДРП; його ініціатори з самого початку бачили своїм завданням не створення української національної організації, а злиття з РСДРП як альтернативу

самостійному існуванню українських партій, національному партійному будівництву, національному руху взагалі.

Це прагнення було чітко задеклароване вже в першому документі майбутніх спілчан (тоді ще групи «Українська соціал-демократія») – листівці «Розлам Революційної української партії» (січень 1905 р.): «Допомогти об'єднанню свідомого пролетаріату цілої Росії в одне кристалізоване ціле, допомогти створити централізовану пролетарську партію цілої Росії, перешкодити втягненню українського пролетаріату в бік буржуазно-радикальної «Самостійної України», т. є. перешкодити затемненню класової свідомості українського пролетаріату – ось найближчі завдання цієї групи» [7, с. 129]. Воно знайшло свій вияв і в практичних діях угруповання, які в організаційному плані зводилися до якомога швидшого злиття з РСДРП. Відразу після розколу спілчани розпочали переговори з ЦК РСДРП щодо входження до її складу [6, с. 16]. Більше того, можна стверджувати, що поза російською партією вихідці з РУП себе не бачили і з самого початку, ще до формалізації своїх стосунків з нею, позиціонували себе як її складова. Це підтверджує, зокрема, перша відома нам листівка місцевої організації «Спілки», датована березнем 1905 р. [3, с. 171-176]. Вона видана від імені «Громади Української соціал-демократичної спілки на Полтавщині», що вказує і на місце її публікації (м. Лубни Полтавської губернії), і на формальну самостійність організації, оскільки її приналежність до РСДРП (як це робилося пізніше) не зазначена. Проте на початку листівки вміщено слова «Соціал-Демократична Робітничка Партія Росії». Вони свідчать як про самовизначення спілчан на користь загальноросійської партії, так і про те, що в їхньому середовищі мало місце різне розуміння глибини такої інтеграції – від злиття з РСДРП до створення разом з нею та іншими соціал-демократичними організаціями Росії загальноімперської партії, організованої на засадах федерації (така ідея була тоді доволі популярною).

Керівництво РСДРП (зокрема, її меншовицького крила), зацікавлене в централізації й підпорядкуванні собі соціал-демократичного руху в Росії, до певної міри підтримувало подібні настрої, проте на практиці погоджувалося лише на входження національних партій і союзів до РСДРП на засадах автономії. Цей принцип частково був реалізований і стосовно «Спілки»: у квітні 1905 р. на Женевській конференції РСДРП було затверджено умови її входження до партії (фактично до меншовицького крила) і статут. Останній визначав, що «Український соціал-демократичний союз є частиною РСДРП, що має за мету організацію пролетаріату, який говорить українською мовою», і визнавав за ним усі права союзів партійних комітетів згідно статуту РСДРП. Передбачалося, що союз складатиметься з громад, які за відсутності комітетів РСДРП мали існувати окремо, а там, де такі комітети були, мусили ввійти до їх складу [6, с. 16]. Таким чином, говорити про реальну автономію «Спілки» не доводиться: по суті, вона

отримала лише права територіального союзу партійних комітетів^{*}, і то в урізаному вигляді.

Проте в даному разі підозрювати керівництво РСДРП в особливій недоброчисливості щодо української організації було б недоречно. Більшу вагу мала та обставина, що самої «української організації» фактично не існувало. Слова А. Ріша про те, що ніяких особливих громад «Спілка» не утворювала, і лише в деяких містах у 1905 р. діяли паралельні (з РСДРП) організації [6, с. 16], лише на перший погляд видаються неймовірними. Ні в літературі, ні в джерелах не вдалося знайти жодного підтвердженого факту виходу з РУП-УСДРП (у зв'язку з розколом) цілої організації чи комітету.

Єдиний відносний виняток мав місце в Лубнах. Місцева група «Спілки» (саме її листівка згадувалася раніше), очевидно, була закладена вже на початку 1905 р. одним із колишніх лідерів місцевої «вільної громади» РУП М. Коренецьким. Він був делегатом «невідбутого» з'їзду партії, на якому приєднався до «закордонців». До складу групи ввійшов ще один помітний місцевий рупівець П. Крат; за ними мали піти й деякі рядові партійці. Проте таких було напевне небагато, оскільки джерела не засвідчують на той час у Лубнах ні сильної спілчанської організації, ні значних втрат рупівського осередку, який і надалі відігравав провідну роль серед революційних організацій міста.

Перехід з рупівської організації до «Спілки» продовжився в 1906 р., але й тоді він мав суто «верхівковий» характер і був пов'язаний з боротьбою за лідерство в партії. Зазнавши в ній поразки, група колишнього керівника РУП Д. Антоновича залишила партію (в неповному складі). Один із її чільних представників, лубенець М. Сахаров спробував «перетягти» на свій бік місцеву організацію і повів агітацію за перехід до «Спілки». Проте повітова конференція сільських працівників партії не підтримала його, а на загальних зборах міських робітників була схвалена резолюція, в якій вихід з партії привірювався до дезертирства. У підсумку в лютому 1906 р. до «Спілки» перейшли тільки чотири члени Лубенського комітету УСДРП. Член ЦК УСДРП А. Жук разом з місцевими партійцями оперативно сформувавши новий склад комітету [9, ф. 3807, оп. 2, спр. 34, арк. 64], і організація в цілому залишилася цілком життєздатною. Наприкінці лютого збори партактиву засудили вихід «комітетчиків» і поставили перед ними вимогу повернути партійне майно і касу. Остання крапка

* Нелегальним партіям було не під силу створити розгалужену мережу місцевих організацій і їх об'єднать відповідно до адміністративно-територіального поділу і забезпечити ефективне керівництво ними з боку центральних органів. Тому широко практикувалося створення локальних («кущових») об'єднань різної конфігурації – союзів партійних комітетів, які в багатьох питаннях діяли автономно, під загальним керівництвом ЦК.

була поставлена 23 липня на загальних зборах організації, що висловились за збереження УСДРП як єдиного представника українського пролетаріату [9, ф. 3807, оп. 1, спр. 3, арк. 180].

Перехід членів Лубенського комітету був найпомітнішим успіхом «Спілки» в її спробах приєднати до себе частину РУП-УСДРП. Принаймні, її лідери в пізніших публікаціях не змогли навести подібних, виграваних для них фактів. Безсумнівно, поодинокі члени деяких повітових комітетів теж залишали партію, але це не впливало на загальну ситуацію, тим більше, що мав місце і зворотний процес. На найнижчому щаблі партійної ієрархії – рівні місцевих організацій – переходи, можливо, були більш численними. Разом з тим є підстави стверджувати, що й тут не було масовості, і доцільно говорити здебільшого про поглинення «Спілкою» окремих периферійних груп, членів і так званих «зв'язків» (симпатиків) УСДРП, позбавлених партійного керівництва внаслідок арештів [5, с. 31-32]. На тому рівні політична, національна, партійна свідомість залишалась низькою, рядові партійці цілком залежали від приїжджих «інтелігентів», тому зміна партійної вівіски при загальній подібності платформ дуже часто сприймалася безболісно.

Фактичний провал організаційного будівництва «Спілки» дуже швидко змусив керівництво РСДРП переглянути свої плани щодо неї. За словами А. Ріша, виникла ідея перетворення «Спілки» з організації для україномовного пролетаріату (якою вона не змогла стати) у всеросійський технічний орган по роботі серед селянства. Вона була підтверджена рішенням партійної конференції, після чого «Спілці» було доручено видавати газету для селян і передано сільські «зв'язки» в Поволжі, Північно-Західному краї та інших регіонах імперії [6, с. 17]. Про плани використання «Спілки» для роботи не лише в Україні, а й поза її межами – в Воронежській, Саратовській губерніях, Обласі Війська Донського та ін. – свідчать і матеріали Департаменту поліції [10, ф. 274, оп. 1, спр. 2792, арк. 30]. Отже, «Спілка» не лише фактично не стала українською політичною організацією, а й не розглядалася в такій якості. Її головним призначенням було стати інструментом РСДРП для налагодження чи посилення роботи в тих регіонах і соціальних верствах, де партійний вплив був слабким.

Втім, нові плани щодо «Спілки» теж не були реалізовані. Її ресурси для цього були вочевидь недостатні, а небувалий розмах революційного руху протягом 1905 р. змушував зосередитися на здійсненні локальних завдань у тому регіоні, де можливості організації могли бути використані якнайефективніше. У зв'язку з цим для неї була визначена чергова функція – об'єднати й посилити партійну роботу в межах України. Але територія її діяльності визначалася не стільки за національним (етнічним) критерієм, а передусім виходячи з умов і результатів діяльності місцевих організацій РСДРП. «Спілці» було передано правобережні губернії без Києва, Чернігівську й частину Полтавської губернії (довгий час без губернських міст), а також білоруську Гомельщину. Тут РСДРП не мала

необхідних кадрів для роботи з місцевим населенням, не могла об'єднати свої групи, розпорошені по невеликих населених пунктах, поступалася іншим лівим партіям.

Відповідно до нових завдань наприкінці літа 1905 р. було розроблено черговий проект статуту «Спілки», прийнято рішення про об'єднання її з Південним провінційним бюро РСДРП – технічним органом, який займався головним чином забезпеченням місцевих організацій літературою, збирав і передавав інформацію тощо. Тоді ж був сформований Головний комітет Українського соціал-демократичного союзу («Спілки») РСДРП (так офіційно називалася організація). До його складу на паритетних засадах ввійшли представники власне «Спілки» (П. Тучапський, М. Меленевський, Г. Довженко, О. Скоропис-Йолтуховський) і Південного провінційного бюро (І. Кириєнко, О. Подольський, С. Завадський, С. Соколов) [6, с. 18]. Фактично ж із самого початку функціонування керівного органу «Спілки» вихідці з РУП у ньому опинилися в меншості, оскільки П. Тучапський до партії ніколи не належав.

Паралельно в межах відведеної «Спілці» «області» (термін тогочасної партійної лексики) мало розпочатися злиття її місцевих організацій зі структурами РСДРП. Оскільки ж у розпорядженні «Спілки» своїх організацій практично не було, цей процес протікав однобічно: організації РСДРП та їх регіональні об'єднання «вступали» до «Спілки». Фактично ж ішлося про те, що вони лише прибирали собі нову назву і визнавали керівну роль Головного комітету.

Своєрідність процесу злиття полягала ще й у тому, що до «Спілки» порівняно легко переходили дрібні периферійні організації. Що ж стосується осередків РСДРП у губернських і найбільших повітових містах, де вплив партії був достатньо потужним, то тут з переходом не поспішали, очевидно, не вбачаючи в цьому доцільності. Крім того, паралельно зі «Спілкою» продовжували існувати територіальні об'єднання РСДРП – губернські союзи. Лише після того, як необхідність консолідації «області» «Спілки» стала очевидною, у вересні 1906 р. було поставлене завдання скликати «установчу» конференцію «з метою об'єднати розрізнені організації партії в один цілісний і міцний організм» [10, ф. 320, оп. 1, спр. 775, арк. 4]. Рішення про входження до складу «Спілки» Полтавського губернського союзу, Полтавського і Кременчуцького комітетів РСДРП було прийняте на губернській конференції у листопаді 1906 р. [10, ф. 320, оп. 1, спр. 775, арк. 97 зв.]. На перспективу мова йшла про приєднання до «Спілки» організацій РСДРП Харківської губернії та Києва, але воно так і не було здійснене.

«Спілці» також було передано частину «зв'язків» Бунду (який на той час приєднався до РСДРП на автономних засадах) у тих місцевостях, де його організації були нездатні охопити ці «зв'язки» своїми силами.

Такий перебіг процесу злиття ще раз доводить, що «Спілка» розглядалася не як окрема «українська» організація, а виключно як інструмент посилення діяльності і впливу РСДРП. В даному разі вона виступала як своєрідна надбудова над місцевими організаціями партії великого регіону з метою координації їхньої роботи. До речі, використання в її назві слова «український», очевидно, все ж насторожувало партійців, тому що в партійному листуванні неодноразово підкреслювалося, що мова йде про «Спілку» як обласний союз РСДРП, і її назва, таким чином, тільки вказує на «область» діяльності (на кшталт Кавказького, Уральського та інших обласних союзів).

Спосіб формування «Спілки» – головним чином з організацій і «зв'язків» РСДРП і частково Бунду – зумовив специфіку складу («ї») (беремо це слово в лапки, оскільки вони не змінювали своєї партійної належності) організацій. Без проведення спеціальних досліджень робити категоричні висновки було б передчасно. Та все ж є підстави стверджувати, що провідні, міські організації «Спілки» були поліетнічними, з переважанням неукраїнського елементу (насамперед росіян і євреїв). З останніх, як правило, формувався організаційний актив, члени комітетів усіх рівнів. Про це свідчать як наявні дані про склад комітетів, так і десятки прізвищ господарів конспіративних явок і адрес [10, ф. 320, оп. 1, спр. 425, арк. 12-13; ф. 1439, оп. 1, спр. 367, арк. 72-76; та ін.]. У Головному комітеті «Спілки» навесні 1907 р. працювали Г. Довженко, Р. Рабинович, А. Ріш, Й. Сорокер. Після його розгрому керівні функції виконувала Центральна група, до складу якої входили Е. Уманська, І. Барановський, А. Френкель, Л. Гольденфарб, Дубянський [6, с. 78, 88, 91]. Сільські організації і групи, ймовірно, в основному склалися з етнічних українців, але самостійного значення вони не мали і нерідко належали до «Спілки» (чи РСДРП) лише номінально. Кількість національно свідомих українців у «Спілці» була незначною і невпинно скорочувалась. За своїм складом «Спілка», особливо починаючи з 1906 р., була українською не більше, ніж організації РСДРП, російських есерів чи кадетів, що діяли в українських губерніях.

В ідеологічному відношенні «Спілка» не мала (і не могла мати як територіальний підрозділ РСДРП) власного обличчя, завдання вироблення окремої політичної платформи і не ставилось.

Таким чином, можна стверджувати, що «Спілка» ніколи не була окремою політичною організацією, не мала самостійного значення. Їй була відведена роль інструмента РСДРП у боротьбі за вплив на населення українських губерній – спершу для ослаблення Революційної української партії, конкурента з українського національного табору, згодом – для посилення ефективності роботи власних організацій. В обох зазначених напрямках досягти бажаних результатів вдалося далеко не повною мірою. Можливо, саме ця обставина спричинила

збайдужіння керівництва РСДРП до «Спілки». В усякому разі, після розгрому місцевих організацій і керівних органів «Спілки» протягом 1907–1908 рр. партійні лідери не виявили зацікавленості у її відродженні. Без такої підтримки заклики колишніх лідерів «Спілки» до її відродження в 1911-1912 рр. не мали жодних наслідків, підтвердивши тим самим штучність і непотрібність організації, відсутність у неї власної соціальної бази.

Подальші перспективи вивчення «Спілки» пов'язані передусім зі спеціальним, цілеспрямованим дослідженням її історії, підготовкою публікацій монографічного формату. Це передбачає в першу чергу опрацювання величезного пласту архівних матеріалів з фондів імперських правоохоронних органів, а також документів керівних органів РСДРП і самої «Спілки». Без цього історіографія проблеми й надалі залишатиметься значною мірою на рівні суб'єктивних, тенденційних і апіорних оцінок.

Примітки

1. *Головченко, В.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. ХХ ст. / В. Головченко. – Харків, 1996.
2. *Дорошенко, В.* Українство в Росії: Новіші часи / В. Дорошенко. – Відень, 1917.
3. *Історія українських політичних партій.* Кінець ХІХ ст. – 1917 р.: Хрестоматія-посібник. – К., 2003. – Ч. 1.
4. *Меленевський, М.* До історії Української С.-Д. Спілки / М. Меленевський // Нова Громада. – Відень, 1923. – Ч. 3–4.
5. *Наумов, С. О.* Чи була «Спілка» українською партією? До постановки питання / С. О. Наумов // Третій міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996. – Історія. – Ч. 2.
6. *Риш, А.* Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спілки» / А. Риш. – Харьков, 1926.
7. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:* Док. і матеріали. – Б. м., 1983. – Т. 1.
8. *Феденко, П.* Український громадський рух у ХХ ст.: Курс лекцій / П. Феденко. – Подєбради, 1934.
9. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО)* України.
10. *Центральний державний історичний архів України* у м. Києві (ЦДІА України).
11. *Шморгу́н, П. М.* Украинские мелкобуржуазные партии РУП (УСДРП) и „Спілка” в революции 1905-1907 годов / П. М. Шморгу́н // Научная сессия по истории первой русской революции 1905-1907 годов: Тезисы сообщений. – М., 1965.